

УДК 821.161.2 Нечуй-Левицький

Людмила СКОРИНА

**СПЕЦІФІКА ПЕЙЗАЖІВ У РОМАНІ
ІВАНА НЕЧУЯ-ЛЕВИЦЬКОГО
«КНЯЗЬ ЄРЕМІЯ ВИШНЕВЕЦЬКИЙ»**

У статті досліджується специфіка описів природи в історичному романі класика української літератури Івана Семеновича Нечуя-Левицького «Князь Єремія Вишневецький». Особлива увага зосереджується на таких аспектах обраної проблеми: типологія пейзажів у романі «Князь Єремія Вишневецький», аналіз структурних особливостей описів природи в тексті роману, їх зв'язок із психологізмом, функціональність пейзажів.

Ключові слова: Іван Нечуй-Левицький, «Князь Єремія Вишневецький», історичний роман, пейзаж, типологія, структурні особливості, функції пейзажів, колористика, психологізм, характеротворення.

Постановка проблеми. Художні твори Івана Нечуя-Левицького насичені виразними, повнокольоровими описами рідного краю. Це стосується не лише реалістичних соціально-побутових і соціально-психологічних повістей та романів («Микола Джеря», «Кайдашева сім'я», «Хмари», «Над Чорним морем» тощо), а й історичних полотен «Князь Єремія Вишневецький» і «Гетьман Іван Виговський». Описи природи є важливим компонентом художнього світу цих творів. Можна говорити про специфічний авторський тип пейзажу, що надає його творам неповторного колориту, викликає яскраві зорові асоціації.

Огляд останніх досліджень і публікацій. Проза І.Нечуя-Левицького була об'єктом наукових зацікавлень багатьох українських літературознавців і критиків. На жаль, з огляду на історично обумовлені обставини романи «Князь Єремія Вишневецький» та «Гетьман Іван Виговський» стали об'єктом ґрунтovніших наукових студій порівняно недавно – після публікації у 1991 році. За цей час з'явилася низка праць, у яких були актуалізовані різні змісто-фор-

мові аспекти цих творів Нечуя-Левицького. У цьому контексті можна згадати дослідження Н.Бойко [2], А.Калинчук [3], Р.Міщука [4], О.Поді [5] та ін. З огляду на тему статті (і з урахуванням суспільних реалій) певний інтерес може становити також стаття Л.Бикової «Із спостережень над особливостями пейзажного живопису І. С.Нечуя-Левицького» [6].

Актуальність статті зумовлена необхідністю ґрунтовного системного вивчення усіх елементів художнього світу Івана Нечуя-Левицького, зокрема ролі пейзажів у романі «Князь Єремія Вишневецький». Нині ця проблема поки що не здобулася на різnobічну ґрунтовну обserвацію, не стала предметом спеціальних наукових студій.

Мета статті – аналіз специфіки пейзажів у романі Івана Нечуя-Левицького «Князь Єремія Вишневецький».

Виклад основного матеріалу. Перші лаконічні пейзажні деталі зустрічаємо вже в першому розділі роману «Князь Єремія Вишневецький» – епізоді, коли титульний герой твору вибуває на навчання до єзуїтського колегіуму:

«Раннім ранком вони виїхали з двору князівського палацу в Києві у важкому здоровому ридвані. А за ними потяглися хури, навантажені всяким добром, та повозки, на котрих їхали служники князя Єремії та шляхтич православної віри пан Коноплінський як доглядач княжати Єремії. Баскі та прудкі коні князівського поїзду бігли, наче зайграшки. День був погожий. Надворі стояла спека й суша. Курява вкрила на палець навантажені хури, понакривані шкурами. І князь Костянтин, і Єремія, й слуги припали пилом і зчорніли на виду. Серед широкого простору поля Єремії стало легше на душі» [1].

Наведений фрагмент тексту можна сприймати суто міметично – у такому разі відзначенні деталі сприйматимуться як елементи художнього світу, максимально наближеного до традиційних часопросторових, побутових, ментальних й культурних вимірів українського життя першої половини XVII ст. У далеку дорогу мандрівники вибираються, як правило, зранку, аби встигнути за день пройти якомога більшу відстань; згадані деталі художнього простору корелюють із традиційним українським степовим пейзажем. Однак пильніше вчитування в текст переконує, що за першим / поверхневим рівнем інтерпретації в романі криється другий, на якому

ці деталі набувають більшої інформативності, мають значно більшу «художню енергію» для впливу на читача. Наприклад, ранок (подієвий час) традиційно асоціюється з початком дня, а в цьому конкретному випадку він додатково пов’язаний із початком самостійного життя юного княжича Єремії.

Степ у романі є не простим місцем дії, а й символічним натяком на «геокультурне» підґрунтя характеру персонажа. У менталітеті українців концепт «степ» дуже важливий, адже, порівняно з іншими географічними зонами України, степ займає найбільш значну територію, а фактор географічного середовища існування народу, як відомо, впливає на формування концептуальної картини світу. На думку І. Ткаченко, «степ, *«як найщиріше втілення землі»* (В. Василенко), пов’язує в єдиний вузол проблематику міждисциплінарного характеру [7]». Цей топос, у якому формувалася українська нація, її менталітет, світогляд, є наскрізним в українській літературі (найбільш поширеній він у творчості Є. Маланюка, Ю. Яновського, А. Головка, О. Гончара, Петра Панча, Яра Славутича та ін.). У символіко-національному вимірі степ, як знакова геоетнічна і геофілософська реальність українського буття, є важливим світомисленним елементом, крізь призму якого відкриваються націєстверджуючі константи (територія, відвоювана мечем і освячена хлібом, простір державницьких дій, національного ствердження), етнічно ціннісні первні (рідна земля, рідний край, географічний ландшафт, який акумулює історичну пам’ять, степ як «місце пам’яті», сакральний топос), які покликані пробудити і стимулювати національну свідомість українців, оскільки в окремих націософських та історіософських контекстах української літератури та геософії маемо підстави розглядати степ і українськість як тотожні поняття [7].

Образ-деталь «степ» на початку роману Івана Нечуя-Левицького «Князь Єремія Вишневецький» виникає не випадково. Він відіграє значно вагомішу роль, аніж простий опис природного доколія. Найперше він вказує на національну ідентичність головного героя, який по батьківській лінії був нащадком першого козацького гетьмана Дмитра Вишневецького. У характеристиці внутрішнього світу Єремії прозаїк акцентує риси характеру, пов’язані із впливом степу: індивідуалізм (з ухилом до анархічності) і динамізм. Степ – імманентний простір життєдіяльності головного героя. Тут він по-

чувається комфортно й вільно. Потрапивши до єзуїтського колегіуму, хлопець лише частково перероджується: вихователям вдається впливати лише на рівень «рацію», але ментальний український («степовий») індивідуалізм, волелюбність і войовничість і надалі залишаються основою його характеру, визначаючи поведінку в кожному конкретному випадку, а ширше – життєві пріоритети персонажа.

Ще одна прикметна деталь аналізованого пейзажу – дорога. Цей образ набуває у зацитованому фрагменті конкретно-просторових (дорога до Львова) і символічних (дорога є початком самостійного життя Вишневецького) вимірів. Загалом хронотоп дороги в історичних романах Івана Нечуя-Левицького присутній епізодично (стимулюючи розгортання сюжету) і не відіграє провідної ролі (як, скажімо, у романах Вальтера Скотта).

Коли згодом молодий княжич і його почет зупиняються на ночівлю, письменник інтегрує в текст наступну лаконічну пейзажну замальовку:

«Він вийшов з намету й ліг на траві коло багаття, спершись ліктем об землю. Багаття жевріло й куріло. Сизий димок вився клубками вгору й курився, неначе синоватим серпанком, заплучуючись в важкому гіллі та листі. Червонуватий світ обливав високе випнуте чоло молодого хлопця. Слуги шляхтичі один по другому приходили до багаття і посідали поруч з Єремією. Пішла тиха розмова, неначе вони усі говорили нишком, щоб не стривожити пишної краси червоного неба на заході та старого лісу, щоб не збудити старого князя». І далі: «Небо за лісом ледве червоніло. Смуга чорного лісу перетинала червоний фон неба, неначе чорні скелі. Коні паслись, совали мордами по траві, вряди-годи пирхкали. Ніч густішала й чорнішала [1]».

Ця пейзажна замальовка має самостійну естетичну вартість, однак письменник не обмежився живописністю, а заклав у текст додаткові деталі-натяки. У вищенаведеному описі привертають увагу дві деталі – червоне небо на заході і старий ліс. Перша асоціюється з народними віруваннями й прикметами. Відповідно до уявлень народних синоптиків, червоний захід сонця віщує вітер. Цю прикмету можна потрактувати й символічно – пов'язавши її зі змінами в долі Єремії Вишневецького. Образ старого лісу також має інтерпретуватися не лише міметично, а й символічно. Ліс є поширеним симво-

лом природного світу, що протистоїть маленькому космосу освоєній землі. У легендах і казках його населяють загадкові, загрозливі істоти, що уособлюють небезпеки, з якими зустрічається молодий чоловік, коли він в межах своєї ініціації хоче стати повноцінною відповідальною людиною. Ліс – це дика природа, таємничий, невпорядкований простір [Див.: 8]. В аналізованому епізоді старий ліс асоціюється з небезпеками й випробуваннями, які чекають Єремію на його життевому шляху. Поєднання червоного й чорного кольорів у цій пейзажній замальовці створює настрій тривоги, непевності, передчуття грядущих драматичних подій. Надалі завдяки пейзажним деталям цей настрій змінюється на романтичний:

«Слуги поснули. Дворецький хріп і присвистував носом. Одного Єремію не брав сон. Він лежав горілиць і втопив очі в темно-синій намет неба, неначе витканий з чорно-синього шовку і обспіаний брильянтами. Не краса неба, не ясні зорі манили його; його манив широкий простір небесного намету. Якісь невиразні бажання й поривання заворушились в душі молодого князя...» [1].

У наведеному текстовому уривку найперше привертає увагу авторська манера опису, в якій зірки традиційно порівнюються з коштовними каменями. Але Єремія не помічає краси нічного неба, точніше його вабить не краса, а велич цієї картини. Пейзажна деталь викликає в уяві героя мрії про майбутні подвиги й звитяги. Титульному герою роману не притаманна схильність до медитативного спостереження за красою природи, вона лише викликає асоціації, пов’язані з його життевими пріоритетами. Єремію вабить не краса й гармонія природи, а слава, влада, гроші, суспільне становище.

Наступна пейзажна замальовка, що зринає майже одразу після попередньої, супроводжуючи приїзд Єремії до Львова, виконує функцію характеристики місця дії:

«Через кільки день перед очима молодого Єремії неначе розгорнулась неширова долина між чималими крутими горами, а в долині, неначе на дні зеленої посудини, він побачив стародавній Львів. Тіснувата долина була неначе в безладді закидана чималими панськими палацами, жидівськими невисокими хатами та крамницями. Високі гострі чорні покрівлі здалеки були схожі то на чорні велетенські кротовини, то на висипані

купи порушеної землі. А з того безладдя витикались стародавні церкви, манячіли невисокі дзвіниці. Край міста під спадистою горою неначе вгніздився католицький монастир серед старого здорового садка, широкий та здоровий, неначе в місто спустилась якась велетенська птиця, звila собі під горою гніздище і вгніздилася в тому чорному кострубатому гнізді, серед розкинного зеленого садка. На пригорку стояв собор святого Юра, пануючи над усім містом, і неначе оглядав з гори своїми рясними банями та вікнами те безладдя неначе накиданих та стовплених домів, тих чорних дахів, схожих на горби чорної землі. Здавалось, ніби там недавно тряслася земля й накидала з свого нутра ті чорні задимлені купи сирої землі [1]».

Наведений опис різко контрастує і з величчю нічного неба (описаного в попередній картині), а також із органічним для Єремії степовим толосом. В урбаністичному львівському пейзажі прозайк як лейтмотив акцентує безладність, хаос і тисняву. Це чужий, незрозумілий для Єремії світ. Неширока долина між крутими горами асоціативно пов'язана із думкою про притгноблення особистості, стійким відчуттям несвободи – з усім цим герой стикається в езутському колегіумі. Приміщення цього навчального закладу в уяві автора не випадково асоціюється з гніздом велетенського хижого птаха. Колегіум став для молодого княжича своєрідною пасткою, звідки він вийшов із спотвореними уявленнями про морально-етичні цінності й власну національну ідентичність.

Однією із найвиразніших (і найбільш інформативних) у романі є пейзажна замальовка, яка супроводжує приїзд Єремії Вишневецького й Гризельди у палац над Сулою. Структурно цей пейзаж складається з трьох частин.

Перша – захоплена репліка-відгук Гризельди, яка вперше приїхала в маєток чоловіка:

«Ой яка краса! Яка пишнота! Який звідсіль пишний вигляд на ті гори та ліси! Ти, серце, завіз мене неначе в якесь зачароване царство [1]»;

Друга – безпосередній опис:

«Вигляд на береги Сули, на гори і справді був пишний. Палац стояв над крутими горами. Од самого палацу гори неначе спадали наниз до Сули невеличкими поламаними крутими горбами,

неначе східцями. Здавалось, ніби хтось зумисне понасипав здорові сходи од палацу до самого берега й недбайливою рукою обкутав їх зеленим оксамитом з старих дібров. Зелене оксамитове убрання побгалось, позападало в узькі глибокі яри, піднялося на горби, вкрило їх кругом, бгаючись сотнями вередливих, незвичайно гарних складочок, фалдів, западин. З одного горба на другий вилися широкі доріжки, обсипані жорствою та посыпані жовтим піском. За Судою поламані гори, суспіль вкриті старим лісом, то западали, то виступали кручами над самісіньку Сулу. В одному яру височенько над берегом, де була криничовина, білла недавно загачена гребля, блищав ставочок, неначе дзеркало, кинуте у яр серед розкішної діброви. Через муровану греблю тихо лилася вода, булькотіла й шуміла по східцях і вливалась в Сулу. А там далі гори розступались, і понад берегами зеленіли розкішні луки та сіножаті, неначе закидані купами та букетами верболозу та вільхи. За лісами лисніли та блищали бані та хрести Мгарського монастиря. Кругом палацу були посаджені кущі бузку, троянд та усякого дерева, розкидані квітники. На терасах нанизу манячіли усякі гульбища, то хатки, вшиті черепицею, то маленькі гарненські каплички з позолоченими хрестами» [1].

Третя частина пейзажу – реакція головного героя:

«Вишневецький окинув оком усю ту пшину околицю, а потім і не дивився на неї. Йому було байдуже до тієї пшиної краси. Не він, а чужоземські майстри та садовники пеклювались цим дивом, вироблюючи та заводячи те диво по своїй вподобі. Єремія заводив те дивне диво тільки задля того, щоб підійти під смак випечених польських магнатів. Він в душі навіть нехтував тими панськими цяцьками. Інші думки, інші заміри ворушились тоді в його голові: він поглядав на довгі рядки казарм для свого війська й міркував, скільки ще треба їх набудувати, щоб збільшити і без того вже здорове своє двірське військо» [1].

У цій трикомпонентній описовій структурі найперше привертає увагу застосований письменником прийом обрамлення. Безпосередній пейзаж обрамлюють контрастні враження персонажів, які підкреслюють протилежність світосприйняття Гризельди (естетичне ставлення до природи) і Яреми (відсутність замилування природою, прагматичні міркування).

Одна з визначальних функцій наведеного пейзажу – характеристика місця дії. Із наведеного І. Нечусм-Левицьким докладного опису перед внутрішнім зором читача зrimо постають Сула, гори, старий ліс, ставок – тобто традиційні елементи українського пейзажу. У прозаїка ця картина природи оживає, набуває виразності. Можна було б кваліфікувати цей пейзаж як живописний: описи природи в романі І.Нечуя-Левицького «Князь Єремія Вишневецький» настільки чітко вписані й переконливі, що під пензлем художника вони можуть легко перетворитися на картину.

У наведеному фрагменті на пильнішу увагу заслуговують прийомні три речі. Перша: поєднання елементів «дикої природи» й «цивілізації» (палац, господарські приміщення, квітники, гребля, казарми). Друга: прогнозоване домінування зеленого кол'ору довколишньої рослинності, додаткові колористичні деталь – річкова синява, жовтизна піщаних стежок, золоті бані монастиря й капличок. За допомогою уяви можна також домислити різнобарв'я квітників довкола палацу, але при цьому слід сконстатувати, що загалом у творчості І.Нечуя-Левицького традиційно переважає зелений колір. Третє: на лексичному рівні привертає увагу часте застосування слів із суфіксами пестливості: «складочок», «самісіньку», «височенько», «ставочок», «маленькі гарненькі каплички» тощо. З одного боку, це засвідчує зворушливо-інтимне ставлення автора до рідної природи, з другого – формує специфічний сентиментальний настрій читача, виховує любов до природи.

Друга вагома функція пейзажу – характеризуюча. Замилування Гризельди українською природою, як було зазначено вище, засвідчує естетичні нахили геройні. Домінантні лексеми «краса», «пишнота», «зачароване царство» вказують на її романтичність, схильність до фантазування. Гризельда зачарована казково прекрасною картиною. Натомість сприйняття цього пейзажу Єремією суто прагматичне. У заключній коментуючій частині опису привертає увагу те, що він не милується природою (зрештою, цю картину він бачить не вперше), а лише байдуже кидає оком на довколишню красу. Його естетичні почуття притлумлені амбітністю й честолюбством. Привертає увагу фраза: «Єремія заводив те дивне диво тільки задля того, щоб підійти під смак випущених польських магнатів. Він в душі навіть нехтував тими панськими цяцьками», – Єремія з необхідності намагається бути своїм у середовищі поляків, тому й пристосовується до їх смаків, сам того не розуміючи і не сприймаючи.

Але характеризуюча функція пейзажу цим не вичерpuється. Місце для палацу Єремія вибрав сам, тому воно також виразно характеризує його внутрішній світ. Можна припустити, що цим він хотів підкреслити власну вагомість і велич. Герой свідомо дистанціювався від великих міст і скupчень панства:

«Єремія вибрав тишине місце на горах, недалечко од Лубен, над самою річкою Сулою і постановив збудувати там палац, щоб назавжди оселитись в йому. Вольні степи манили його, неначе якимсь чарами. «Оттут мені жити на цих горах, серед вольного степу. На Волині в моїх маєтностях буде мені тісно серед тих Сангушків, Заславських, Острожських, Збаражських й інших магнатів. Тут немає магнатів. Сюди не зайде й власть короля. Тутечки моє царство й панство. В цих вольних краях буде чинитись моя одна воля. Я буду в цих степах ніби уділовим князем, який був князь Костянтин Острожський. Тут за Дніпром я буду королем в моїх безкрайніх маєтностях...» [1]».

Наведений фрагмент доволі промовистий, тож не потребує додаткового коментування. У наступному уривку Нечуй-Левицький показує безпосередню картину вибору персонажем місця для нового палацу:

«День був гарячий, сонячний. Стояла суша й спека. Повітря мигало маревом, наче дрижаче живе срібло. Єремія об'їхав високі гори понад Сулою, оглядів долини і спинив коня на одній високій горі. Краса місця вразила молодого князя. Висока гора неначе спадала наниз, розсипаючись дрібними горбами, неначе устеляла себе сходами до самої річки. І горби й западини, погнуті й поламані в найвередливішізвивки, були вкриті віковічним лісом, неначе закутані в пишні зелені шати. Сула вилася нанизу срібною стрічкою по зелених лугах, по сіножатях, по густих очеретах. З-за лісів на закруті Сули виглядали верхи Мгарського монастиря. А по другий бік на горі розкинулись Лубни. За Сулою слалися скатертю зелені степи, скільки сягало око, без кінця, без краю, неначе зелене море. Степи зеленіли, а далі сизіли й зливалися з синім небом в прозорій імлі. Імла лисніла, mrila кругом небокруга, неначе фантастична mrя, і манила в далечінн, в далекі невідомі краї. «Тут мені жити! На цьому пункті збудую собі палац лицарський, палац королівський, найкращий і найбільший за всі магнатські палаци на

усю Польщу й Україну. Це мій Рейн! Це береги моого Рейну! В цих стенах я уділовий потужний князь і магнат і король. Тутечки, дійсно тутечки на широкому роздолі не досягне до мене нічия воля, нічия сила, навіть королівська» [1].

Як можемо переконатися, зasadничо Єремія Вишневецький не позбавлений естетичних почуттів, однак краса в його ціннісній ієрархії значно поступається честолюбству й прагненню влади. У зацитованому пейзажі привертає увагу поєднання двох основоположних топосів роману – степового (що відповідає етноментальній сутності персонажа-українця) й гірського (що асоціюється з його честолюбними мріями піднестиша над чернію й панством, стати самовладним господарем).

Акцентоване прозаїком поєднання диких пагорбів, порослих віковим лісом, і розбитих садівниками квітників корелює з основоположними характеристиками Вишневецького: його внутрішня «дикість», свавільний характер прикриті «цивілізаційною сухозліткою» виховання в езутському колегіумі. Найпоказовіше ці прикмети віддзеркалені впершому враженні Гризельди: «Чи янгол з неба оце з'явився мені серед цього пишного натовпу князів та магнатів, чи демон з пекла прийняв лицарський пишний, чудовий вид і вмішався серед молодих магнатів, щоб одразу і так несподівано стривожити мою душу? А душа моя стривожена. Серце одразу заворушилось. Не можу одвести очей од його грізного, трохи навіть страшного виду. Яка краса в тих чорних кучерях та смуглівих рум'янцях! Які різкі та гострі очі! Це демон, але демон з неба, з одиском якоєв незвичайної краси [1]». За необхідності Єремія вміє приборкувати цю дику натуру, пристосовуватися до умов оточуючого світу, імітувати повагу дозагальноприйняті системи цінностей. Таким чином, пейзаж у цій ситуації виконує важому роль – формує емоційне тло сприйняття подій, виховує пошанівне ставлення читача до краси української природи, увиразнює внутрішній світ персонажів, які цю природу спостерігають. Традиційна для І. Нечуя-Левицького реалістично-«декоративна» манера описувати природу поволі насичується психологізованими деталями, які будуть розвиватися в рамках модерністичної естетичної системи.

Ще одна характерна пейзажна замальовка з'являється в описі Єремійних іменин. Прагнучи вразити польське панство багатством і винахідливістю, герой збирається влаштовувати «фацецію» – зимові лови у серпні. Головним засобом тут є контраст погідного літнього ранку і вкритої сіллю Лисої гори.

«Надворі вже добре розвиднілось. На сході за лісами, за горами червоніло смугою рожеве небо. Легесенький спасівчаний туманець оповивав гори й ліси неначе тонким серпанком. Сула, широкі плеса та мочарі на низині парували, неначе літепло в холодку. По долині понад водою стояв туман густими пасмами, подекуди вже розірваними, неначе над річкою плавали в повітрі шматки прозорої тонісінької намітки [1]».

Як і в попередньому описі, тут помітне замилування прозайка красою української природи, він часто застосовує пестливі форми слів. Далі за текстом:

«На сході неначе якась велетенська сила одчиняла вікно в небі. Вікно все ширшало та ширшало. Світ полився на гори й на долину понад Сулою. Далекі пригорки й ліси ніби тонули в тумані, неначе залиті молоком; близькі гори вже виринали з туману і неначе були заставлені тонесеньким матово-білим склом, як буває в степах в час марева. Близькі гори й ліси стояли, ніби по коліна в тумані, що ним парувала Сула, неначе підтоплені знизу водою в повіддя. А між ними біліла лиса гола гора, неначе білий велетенський віл висунувся з чорних гір та лісів до самої річки, нахилив товсту шию над Сулою і ніби смоктав воду. Гора була біла, ніби вкрита снігом та градом, а на горі чорніло кільки дубів та кущиків, ніби занесених снігом навколо. Зверху гора лисніла рожевим одлиском, таким делікатним, як рум'янець на щоках молоденької панни [1]».

Завдяки виразним епітетам і порівнянням автор увиразнює живописну картину. Пейзаж виконує естетично-емоційну функцію, відображає красу української природи, формує складний комплекс емоцій, в якому поєднуються захоплення, радість, збентеження видивом прекрасного літнього ранку. Але автор на цьому не зупиняється, він намагається ще більше посилити естетичне враження, ще чіткіше окреслити зорове враження від змальованої картини:

«Тим часом сонце виглянуло з-за дібрів, неначе висунуло золоте чоло з пучком золотих кучерів навколо. Потім образу проміння, ніби стріли, шухнули, розтяглися й втилися в блакитне небо. А за тими золотими стрілами викотилось пишне сонце й помаленьку піднімалось над дібровою, неначе огняста казкова птиця розпустила золоті крила й піднімалась стиха, пома-

леньку. Гора залисніла зверху чудовим, різким білим блиском, і на боки впали ділікатні білі сутінки, неначе на полах білого шовкового убрання. Сонце покотилося вгору, піднімалось все вище та вище, і гора заблищала, залисніла й замиготіла усіма кольорами ясної веселки, неначе вона була обсипана битим кришталем, в котрому грали й миготіли проміння сонця. Здавалось, ніби з неба впала веселка, поламалась, подробилася і покришилась, і обсипала тими пишними кольоровими окружками усю гору з верху до низу. Тім'я гори біліло, неначе сніг, аж різало в вічі. Усей поділ гори сяя оранжевими, жовтими та ясно-зеленими огнями, неначе чиясь рука оповила гору пишними парчевими торочками та позументами. По усій горі суспіль миготіли брилянтові пучки білого світа, переливаючись то зеленими, то жовтими ділікатними одиссками [1]».

У цій картині увагу читача привертає яскрава гра світла, кольорів і відтінків. Для порівняння заституємо, як автор презентує польські краєвиди в епізоді, коли Гризельда повернулася з королівського прийому, де вона познайомилася з Єремією:

«Гризельда увійшла в покої й сіла край вікна в невеличкій своїй кімнатці. Вікно виходило в старий садок, садок слався наниз по невисокому горбі й доходив до берега Вісли. Гризельда не роздягалась, сіла на стільці й задумалась. Сонце вже стояло на вечірньому прузі. Берег Вісли вже тонув у тіні, а за річкою сонце ясно освічувало густі бори, зелені луки. Вісла лисніла, неначе була скляна. Надворі було тихо-тихо. І в палаці й надворі не чути було ні найменшого гуку та шуму. Після пишних двірських церемоній, після шуму та галасу на улицях коло королівського палацу Гризельді здалося, що якась сила перенесла її в далекий тихий край, в тихе село, в якусь мертву пущу [1]».

Якщо у змалюванні української природи І.Нечуй-Левицький неодноразово застосовує вишукані епітети, порівняння з коштовним камінням (що увиразнює ціннісне забарвлення описів), то в польському пейзажі річка виблискуює, як скляна (характерно, що це не зимовий пейзаж, де асоціативний зв'язок льоду зі склом виглядав би природно й доречно, а літній – подій відбуваються у серпні). У «польському пейзажі» привертають увагу епітет «мертвий», скуча колористична гама – натомість в українських пейзажах зображення живе, різnobарвне, насычене позитивними конотаціями. Вимальову-

ється закономірність: в описах України переважають пейзажні характеристики, а в описах Польщі – інтер’єри, в яких І.Нечуй-Левицький акцентував увагу на пишноті, багатстві, честолюбстві, захланності польської шляхти (натомість природа скупо й невиразно описана). Так символічно окреслюється протиставлення двох світів: українського – природного, різномарвного, живого і польського – штучного, несправжнього, насыченого фальшивими цінностями.

Здебільшого пейзажі в романі «Князь Єремія Вишневецький» вписані в унісон із душевними переживаннями головних персонажів, лише зрідка прозайк застосовує принцип дисонансу, як-от у наступній картині, коли Єремія поїхав до палацу, а згвалтована ним Тодозя лишилася в садку:

«Тодозя нічого не чула, нічого не бачила. Йі здавалось, що надворі скопилась страшна буря, закрутivся в садку вихор. Йі здавалось, що буря гойдала на небі густі хмари, гойдала дерево, здавалось, що вдарив несподівано страшний грім і розшиб її, неначе дерево, її думки десь розсипались, як посіяна на ріллі пшениця, і вона не могла позбирати своїх думок, звести їх до купи і опам'ятатись. А небо все яснішало та заливалось світом. Трохи згодом Тодозя підвела очі вгору і примітила, що на небі ѹ хмар нема. Небо синіло й лисніло. Сонце викотилось і освітило садок. Тодозя почала примічати яблуні, квітки, почула пташине щебетання [1].»

Буря, яку уявила собі Тодозя, віддзеркалює почуття, які її охопили, – образу, біль, тривожні думки про майбутнє. Ця деталь є засобом прямого проникнення в душу героїні. Натомість краса і гармонія природи ще чіткіше увиразнює внутрішнє сум’яття і страждання жінки.

Пейзажні замальовки частіше подибуємо в першій частині роману «Князь Єремія Вишневецький», присвяченій «мирному» життю, натомість у другій (де йдеться про початок національно-визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького, протистояння Вишневецького і Кривоноса) картини природи зустрічаються порівняно рідко. Тут уже мова йде не про самоцінні, естетично довершені розлогі описи, а про окремі деталі, що увиразнюють картину битви. Для прикладу наведемо такий фрагмент тексту, коли головний герой зазнає поразки у двобої з Кривоносом і втікає з поля бою:

«Кінь одсапувався, вкритий потом та піною. Єремія заспокоївся і ще раз озирнувся навколо. Надворі почало смеркатись. Хати неначе потонули в чорнувату темряву, і тільки димарі на покрівлях лисніли червоним одниском. В Махнівці стояла мертві тиша. Єремія тільки тепер прикінчив, що його неначе якась небачена сила перекинула в одну мить з поля битви, з гармидеру, з шуму та брязкуту шабель та людських криків в цей тихий дрімаючий закуток [1]».

Маємо мінімально конкретизовану пейзажну «картинку», виписану за контрастом до попередньої: гамір битви – мертві тиша села, мирне життя, захід сонця (червоний відблиск пов’язаний не з пророкуванням погоди, а з віддзеркаленням загального настрою – трагічності битви, кровопролиття). Більш виразною вийшла в І. Нечуя-Левицького картина захоплення козаками Махнівки:

«Незабаром блиснув огонь пожежі то в одному, то в другому місці. Кривоносові козаки з хлопами вже повілазили на вали, натаскали хворосту, хмизу та соломи і підпалили дерев’яні башти та баркани. Пожежа миттю спахнула й освітила темний чорний ліс...[1]» (і далі за текстом).

Пожежа у цій картині є водночас і реальною складовою бою, і символічним означенням тієї ситуації, в якій опинилася Україна, охоплена вогнем протистояння з Річчю Посполитою, боротьбою за національні, соціальні, релігійні права і свободи. Незрідка краса природи в художній концепції І. Нечуя-Левицького відтіняє дисгармонійність, абсурдність війн і збройних сутичок.

У другій частині роману також зустрічаємо прийом контрастного зіставлення краси природи й неспокою людською душі. Такою, наприклад, є картина, коли Тодозя, яка втекла з рідного села разом із Гризельдою і її почтом, розмірковує про своє життя:

«Раннім ранком Тодозя сиділа край маленького віконечка й шила сорочки для Гризельди та її двірських паннів. В одчинене віконце через залізні ґратки було видно з пригорка *розкішний старий садок наниз од старого палацу*, а за садком в бережині слалися зелені луки, блищаючи плеса мочарів, зеленіла осока та високі очерети, скільки сягало око. Тодозя поклала на коліна шитво і задумалась, втопивши задумані очі в зелену рівну дапечінь, де над плесами вилися зграями дики качки, де весело лисила вода на веселому ясному сонці. Ранок був погожий, веселий.

*Надворі стояла година. «І гарно тут, і весела тут місцина, і є
що їсти й пити, і пани до мене добрі, а мені не весело, — дума-
ла Тодозя, дивлячись в одчинене віконце, — і куди це занесла
мене моя лиха доля? [1]».*

Для увиразнення психологічної напруги, що охопила мешкан-
ців замку, які очікували нападу козаків, І.Нечуй-Левицький тради-
ційно змальовує картину нічної бурі:

*«Вже й північ минула. В садку стоялатиша. Коли це несподіва-
но блиснула страшна блискавка і в одну мить освітила садок,
наче сонце. Віконця з чорними залізними ґратками визначились
разом в одну мить. Усі в покоях крикнули разом, як одна людина.
Усім здалося, що козаки вже в твердині і з їх гармат блиснув
огонь. На небі загуркотів грім. В одну мить схопився страшний
вітер і засвистів в садку, загуркотів на башті палацу. Наглий
дощ полив ливцем, як з відра. Вітер усе дужчав і гойдав дерева
та рів в садку, аж дерево тріщало, свистів на димарях, на ба-
шті, неначе намагався розвалити палац, скинути башту. (...)
А блискавка все миготіла то червона, то жовта, то зелена й
освічувала покої страшним блиском. Грім гуркотів безперестан-
ку. Застукотів по черепичній покрівлі град, задзвенів у шибки.
Буря лютувала, неначе вирвалась з пекла на волю. Вдарив такий
страшний грім, що в палаці задзвеніли усі шибки у вікнах. Че-
репиця з башти посипалась на покрівлю й застукотіла, неначе
хтось обсипав покрівлю здоровими кулями з гармат [1]».*

Письменник вдало застосував прийом консонансу (психоло-
гічного паралелізму). Ця картина чимось нагадує експозицію Шев-
ченкової поеми «Причинна». Формує виразне емоційне тло – триво-
ги, страху, очікування смерті. В унісон із громом лунають гарматні
вистріли – охоронці замку помітили в осоці козацьких вихідників.

Сугестивною настроєвістю позначена також картина втечі Тодозі
з Вишневця. Дуже доречним виглядає тут сповнений тривоги і страху
хронотоп лісової дороги. Тривожного настрою додають світлові ефекти:

*«Вже далеко зайшла Тодозя в ліс. В лісі було поночі, наче в льо-
ху. Коли це серед ліса неначе хтось освітив верхи старих дубів
та віковічних грабів, неначе сонце, сходячи з-за гори, кинуло
проміння на вериці дерев. Верхи зачервоніли, неначе облиті
кров'ю. Світ все прибільшувавсь та дужчав, неначе чиясь рука*

розкладала десь близько багаття. Бліснули нарізні дуби на галевині, що стояли опрічні од лісу. *Тихий червоний світ полився по галевині. Небо над Вишневцем зачервоніло. В лісі тхнуло згариною. Тодозя злякалася того кров'яного світу на дереві: ліс став червоний, неначе пекло [1]*.

Опис чорного лісу з червоними відблисками світла на верхівках дерев виконує кілька вагомих функцій. Найперше, він відображає загальну картину повстання й кровопролиття, пов'язану із руйнуванням родового гнізда князів Вишневецьких. По-друге, на рівні символіки він пов'язаний із життєвою дезорієнтацією геройні, яка покохала Єремію – ката України і тим зрадила свою національну ідентичність.

Під час опису битви під Пилявцями пейзажні деталі виконують функцію характеристики місця дії, не несуть жодного іншого навантаження, як-от:

«Маленька річка Пилявка текла по широкій розлогій долині і розділяла обидва ворожі табори. Понад берегами по обидва боки річки тяглася низина, подекуди вкрита багняними плесами, мочарами та калюжами. Саме проти середини тaborів на Пилявці була гребля. Вже смерком Богдан вирядив за греблю козаків і звелів розмістити болотяний ґрунт кінськими копитами, повибивати бакаї, покопати широкі копанки та рови і понасипати вали [1].

Після битви Єремія тривожно міркує про те, що його чекає далі. Для створення потужного сугестивного пафосу автор знову апелює до пейзажних деталей, які посилюють настрій тривоги, непевності, страху, що охопив головного героя напередодні вирішальної поразки. Ця картина виконує функцію антиципації (натяку на подальші трагічні події).

Висновки. Особливості поетики історичних романів І. Нечуя-Левицького визначаються не лише сюжетно-композиційною своєрідністю, але й цікавими знахідками в царині образотворення, зокрема в описах природи, які ґрунтуються на засобах реалістичного зображення, що органічно поєднуються з романтичними, а також містять прийоми, властиві для нових течій, які оформилися в європейських літературах у другій половині XIX – на початку ХХ століття. Письменник любить описувати картини природи, вони є важливим компонентом художнього світу більшості його творів. Можна вести мову про специфічний авторський тип пейзажу, що

надає його творам неповторного колориту, викликає яскраві зорові асоціації. Пейзажі в романі «Князь Єремія Вишневецький» здебільшого вписані в унісон із душевними переживаннями головних дійових осіб. Привертає увагу закономірність: в описах України переважають пейзажні картини, а в описах Польщі – інтер’єри, в яких акцент зроблено на пишності, багатстві, честолюбстві, захланності польської шляхти. Так символічно окреслюється протиставлення двох світів: українського – природного, органічного, справжнього і польського – штучного, несправжнього, насиченого фальшивими цінностями. Пейзажні замальовки домінують у першій частині роману «Князь Єремія Вишневецький», присвяченій «мирному» життю, натомість у другій (де йдеться про початок національно-визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького), картини природи стають принагідними, зустрічаються порівняно рідко. Тут уже мова йде не про самоцінні, естетично довершені, розлогі описи, а про окремі деталі, що увиразнюють картину битви.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Нечуй-Левицький І. Князь Єремія Вишневецький // Нечуй-Левицький І. Князь Єремія Вишневецький. Гетьман Іван Виговський: Історичні романи. – К.: Веселка, 1996. – С.22 – 280. – Електронна версія. – Режим доступу: http://ukrlit.org/Nechui-Levytskyi_Ivan_Semenovych/kniaz_yeremiya_vyshnevetskyi/.
2. Бойко Н. Історична проза І.Нечуя-Левицького у контексті літератури другої половини XIX ст.: проблемно-тематичні та жанрові пошуки / Н.Бойко // Збірник праць Всеукраїнської наукової конференції. – Черкаси, 2008. – С.176-179; Бойко Н. Українська історична проза другої половини XIX ст. (історичні джерела та художній дискурс): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. фіол. наук: спец. 10.01.01 / Н.Бойко. – К., 2002. – 20 с.
3. Калинчук А. Історичні романи І.Нечуя-Левицького: особливості поетики: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. фіол. наук: спец. 10.01.01 / А.Калинчук. – К., 2001. – 20 с.
4. Міщук Р. Уроки історії – уроки моральності // Нечуй-Левицький І. Князь Єремія Вишневецький. Гетьман Іван Виговський: Історичні романи. – К.: Веселка, 1996. – С. 5 – 20.
5. Подя О. Історичний роман І.С. Нечуя-Левицького «Князь Єремія Вишневецький»: роздуми над рукописом / О.Подя // Вітчизна. – 2004. – № 9-10. – С. 44-57.
6. Бикова Л. Із спостережень над особливостями пейзажного живопису І. С.Нечуя-Левицького / Л.Бикова // Українська мова та література в школі. – 1972. – № 7. – С. 18-25.

7. Ткаченко І. Топос степу в новій українській літературі (проза) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. фіол. наук: спец. 10.01.01 / Ірина Ткаченко. – Кіровоград, 2009. – 20 с. – Електронний варіант. – Режим доступу: www.iris-nbuv.gov.ua/cgi-bin/iris64r_81/cgiiris_64.exe.

8. Словник символів України / За заг. ред. В.П. Коцура, О.І. Потапенка, М.К. Дмитренка. – К.: Міленіум, 2002. – 260 с.

Одержано редакцією 15.01.2014 р.

Прийнято до публікації 27.01.2014 р.

Аннотация. Скорина Л. Специфика пейзажей в романе Ивана Нечуя-Левицкого «Князь Иеремия Вишневецкий». В статье исследуется специфика описаний природы в историческом романе классика украинской литературы Ивана Семеновича Нечуя-Левицкого «Князь Иеремия Вишневецкий». Особенное внимание уделяется таким аспектам исследуемой проблемы: типология пейзажей в романе «Князь Иеремия Вишневецкий», анализ структурных особенностей описаний природы в тексте романа, их взаимосвязь с психологизмом, функциональная нагрузка пейзажей.

Ключевые слова: Иван Нечуй-Левицкий, «Князь Иеремия Вишневецкий», исторический роман, пейзаж, типология, структурные особенности, функции пейзажей, колористика, психологизм, искусство создания литературных характеров.

Summary. Skoryna L. *The Specifics of Landscapes in Ivan Nechyi-Levytsky's Novel Prince Jarema Wiśniowiecki.* This article studies the specifics of nature descriptions in the historical novel by a classical Ukrainian writer Ivan Semenovich Nechui-Levytsky, Prince Jarema Wiśniowiecki. The article focuses in particular on such aspects of this topic as the typology of landscapes in the novel, the analysis of structural features in the novel's nature descriptions, their connection to psychological characterization, and the functionality of landscapes.

Key words: Ivan Nechyi-Levytsky, Prince Jarema Wiśniowiecki, historical novel, landscape, typology, structural features, the function of landscape, color scheme, psychological characterization, character development